

PINTÉR TIBOR*
Demokratizálódás és gazdasági növekedés
a Nyugat-Balkánon¹

DEMOCRATISATION AND ECONOMIC GROWTH
IN THE WESTERN BALKAN COUNTRIES

The integration of the countries of the Western Balkans is a very important challenge in the life of the European Union. This process can be painful and prolonged for the parties concerned. Experts often mention this enlargement process as an experiment of institution building. In the focus of this study is to examine how successful can be this institution building. Institutionalism and Political Economics serve for theoretical background of the study. It is evident, that political institutions play a significant role in the determination of the quality of the socio-economic surroundings. The goal of the author is to answer the question: what kind of connection is between democratization and economic growth in this region? The positive correlation between the two variables can motivate the WEB-countries to accept the new institutions and the EU to overcome the phenomenon called “enlargement fatigue”.

BEVEZETÉS

A 2004. évi keleti, valamint a 2007. évi páros bővítés után mérföldkőhöz érkezett az Európai Unió. Az EU határai elérték a nyugati keresztény kultúra, a Római Birodalom hagyományain építkező államok határait. [13, p. 2.] Olyan országok kerültek az EU tagság kapujába, amelyek a jelenlegi tagokhoz képest más történelmi, kulturális és társadalmi háttérrel rendelkeznek. Ráadásul a közösségben sokan nem is érzékelik azt, hogy milyen mértékű különbségek vannak a fejlődési pályákat tekintve az egyes országok között is. Önmagában véve a Nyugat-Balkán politikai kifejezés, amelyet az EU és a NATO alkotott meg. Valójában a volt Jugoszlávia – számukban egyre szaporodó – államait (Szerbia, Koszovó, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Macedónia) és Albániát jelöli. Horvátország kivételes pozíciót képvisel. Gazdasági fejlettségét tekintve (egy főre jutó GDP) felülmúlja a már EU-tag Romániát és Bulgáriát is. Megemlíthető persze, hogy deklarált módon konkrét gazdasági mutatót nem vesznek figyelembe az EU csatlakozáskor, hiszen a demokratikus államrend, a földrajzi fekvés, valamint a koppenhágai kritériumok teljesítése képezik a felvétel feltételeit.

Bosznia-Hercegovina igen bonyolult helyzetű szövetségi állam, rendkívül színes nemzetiségi és vallási összetételű ország, ahol az államrend megszilárdítása is nehézkes és hosszadalmas feladat. Macedónia elnevezését Görögország mind a mai napig nem fogadja el, éppen ezért az ENSZ és az EU hivatalos oldala szerint is Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság (angolul FYROM) a hivatalos elnevezése, annak ellenére, hogy például hazánk elismeri a Macedón Köztársaság elnevezést.² A leg-

---

* Széchenyi István Egyetem, Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató.

¹ A szerző köszönettel tartozik Losoncz Miklósnak a tanulmányhoz fűzött hasznos észrevételeiért. A felmerülő hibákért a felelősség természetesen a szerzőt terheli.

² A továbbiakban Macedónia.

több térségbeli országban Macedóniához hasonlóan jelentős az albán kisebbség részaránya, ez a népcsoport nyelvileg sem illik bele a környező szláv államok sorába és az anyaállamhoz fűződő viszonyuk sem rendezett Koszovóban.

A régió 2000 óta közeledik folyamatosan az Európai Unió felé. Ebben az évben két fontos csúcstalálkozó is megrendezésre került, Feira és Zágráb volt a két helyszín. 2003-ban, Thesszaloniki városában fogadták el a Thesszaloniki napirendet (Thesszaloniki Agenda), ez alapvető dokumentuma az integrációs folyamatnak. Ezen idő alatt a hajdani Jugoszlávia utódállamai számukban egyre gyarapodtak, az országok elnevezése is változott. A közösségi orientáció kezdetén még Jugoszlávia elnevezést viselő államból alakult meg Szerbia és Montenegró, ezt követően kikiáltották az önálló Montenegrót, valamint a nem minden EU-tagállam által elismert Koszovót, ezek következményeként jött létre az önálló Szerbia¹.

A Nyugat-Balkánon egészen más megközelítést igényel az európai uniós jogrendhez való közelítés, nagy szerepet kap az úgynevezett intézményépítési folyamat. Itt olyan külső erővel és külső hatásra megvalósítandó építkezésről van szó, amelyhez fogható még nem hajtottak végre a bővítések alatt. Az intézményépítés mellett a két legfontosabb feladat az államépítés és a piacgazdaságba való átmenet levezénylése.

A demokrácia és a politikai intézmények kiépítése elsődleges szerephez jut a gazdasági intézményépítés előtt. Az emberi jogok, a tulajdonjogok, a kisebbségi, nemzeti-ségi jogok, a vallási tolerancia értékeinek elfogadtatása valós, eddig megoldatlan és sok időt igénybe vevő munka. A globális gazdasági válság által okozott károk felszámolása, az azzal kapcsolatos problémák megoldása leköti az erőforrásokat. Ez növeli a csatlakozás elhúzódásának, vagy az elhamarkodott felvételnek a valószínűségét.

Tanulmányom első részében a fenti gondolatmenetből kiindulva azt mutatom be, hogy milyen kapcsolat áll fenn az intézmények és a gazdasági fejlődés között. Röviden ismertetem azt a keretrendszert, amely az új institucionalista vizsgálatok alapjául szolgál, és azt bizonyítja, hogy a politikai intézmények által meghatározott gazdasági intézményrendszer van elsődleges hatással a gazdasági teljesítményre. Ebből az is következik, hogy a megfelelő alapot a politikai intézményrendszer, nevezetesen a demokrácia alkotja. A demokrácia kialakulásának módja, a demokratikus berendezkedés fajtája sem közömbös azonban a gazdasági prosperitás szempontjából, a fejezet végén az e problémákra választ kereső kutatások eredményeire térek ki.

Ezt követően rendszerbe foglalom az országok közötti szerződéses viszonyokat, majd a közép- és kelet-európai országok csatlakozási folyamatával vetem össze röviden a stabilizációs és társulási folyamatként elnevezett eseménysort. A fejezet végén megválaszolom azt a kérdést, hogy beszélhetünk-e teljesen új bővítési keretrendszerről a Nyugat-Balkánt illetően.

A harmadik részben térek ki arra, hogy milyen eddigi eredményekkel járt a gazdasági növekedést tekintve az intézményépítés, intézményfejlesztés. Külön vizsgálom a térségnek allokált vissza nem térítendő forrástranszfer és a gazdasági teljesítmény, valamint a demokrácia fejlődése és a gazdasági teljesítmény közötti kapcsolatot. Tanulmányomat összefoglalással, a következtetések levonásával zárom.

---

¹ Az állam 2003-tól a Szerbia és Montenegró elnevezést viseli, majd 2006-tól Szerbia a hivatalos neve. Ekkor vált ugyanis függetlenné Montenegró. 2008 februárjában pedig kikiáltották Koszovó (ENSZ 1244/99. számú határozata értelmében) függetlenségét.

1. AZ INTÉZMÉNYEK ÉS A GAZDASÁGI TELJESÍTMÉNY KAPCSOLATA AZ ÚJ INSTITUCIONALISTÁK ALAPJÁN

Először egy olyan keretrendszert ismertetek, amely az intézmények endogén tényezői szerepét erősíti meg. Ezután az új institucionalizmus és a politikai gazdaságtan kutatási eredményeit mutatom be, amelyek a demokrácia és a gazdasági teljesítmény közötti kapcsolatokat taglalják.

1.1. Az intézmények, mint endogén tényezők [2, p. 1–14]

Az intézményi gazdaságtan képviselői arra a kérdésre keresik a választ, hogy mi okozza az egyes országok között tapasztalható jelentős fejlettségbeli és jövedelmi különbségeket. A hagyományos neoklasszikus modellek az egy főre jutó nemzeti jövedelemben bekövetkező különbségek okát a termelési tényezők felhalmozásában tapasztalt eltérő felhalmozási módokban találták meg. Az institutionalisták viszont nem ezt tartják a gazdasági növekedés alapvető magyarázatának.

Ahogy NORTH és THOMAS 1973-as tanulmányában kifejti: „azon tényezők, amelyekről az elméletek szólnak (pl. innováció, méretgazdaságosság, oktatás, tőkefelhalmozás) nem a növekedés alapját képezik, hanem önmagukban véve növekedést jelentenek.” [9, p. 2.] Ily módon közrejátszanak a különbségek kialakulásában, de szerintük azok alapvető oka az intézményekben rejlik.

NORTH későbbi művében definiálja az intézmény fogalmát: „*az intézmények a társadalmi játékszabályok összessége, formálisabban megfogalmazva olyan, a társadalom által létrehozott, az elvárásaikat tükröző, kényszerítő erővel felruházott szabályozók, amelyek az emberek közti kölcsönhatásokat folyamatosan alakítják.*” [8] Legfontosabb szerepük abban áll NORTH szerint, hogy a politikai, gazdasági és társadalmi interakciókat meghatározzák.

A gazdasági teljesítményt a leginkább a gazdasági intézmények befolyásolják, ezek közül kiemelendő a tulajdonjog és a piac, illetve azok minél tökéletesebb működése. Ezek a társadalmi ösztönzők szerkezetét határozzák meg. Megfelelő tulajdonjogok nélkül az egyének nem érzik magukat ösztönözve arra, hogy fizikai vagy szellemi tőkével járuljanak hozzá például a műszaki fejlődéshez. A jól működő gazdasági intézmények fontos szerepet töltenek be az erőforrások hatékony allokációjában. Ha a piacok hiányoznak, vagy nem megfelelően működnek, akkor előfordul, hogy a profit nem a leghatékonyabb szereplőkhöz kerül, ezzel a hatékony allokáció nem megy végbe. Emellett kiemelt fontossága van annak, hogy olyan intézmények működjenek a társadalomban, amelyek ösztönzik a tényező-felhalmozást és az innovációt.

Központi jelentőségű, hogy mindezen intézmények endogénnek tekinthetők, mert legalábbis részben a társadalom, annak egy része hozza létre, irányítja azokat az általuk megfogalmazott célokkal. Az elmélet szerint arra kell koncentrálni elsősorban, hogy mi az oka annak: az egyes társadalmak (a gazdasági növekedés szempontjából) sokkal rosszabb intézményeket hoznak létre, mint mások. Bár ezekre az összefüggésekre már korábban is rámutattak, mégsem sikerült sokáig olyan keretrendszert kidolgozni, amely azt magyarázza, hogyan determinálja az intézményeket a társadalom, és azok miért különböznek nagymértékben az országok között. Míg sokan úgy gondolták, hogy jó okunk van abban hinni: az intézmények felelősek a gazdasági növekedésért, hiányoztak sokáig azok az összehasonlítást lehetővé tevő eredmények, amelyek megmagyarázzák a valóságban tapasztalt különbségeket. Ilyen keretrendszert dolgozott ki a hivatkozott szerzőhármas, amely a kulcsmechanizmusok illusztrálására szolgál.

Bár kulturális és földrajzi faktorok is fontosak a gazdasági teljesítmény alakulásában, a gazdasági intézményekben tapasztalt különbségek a meghatározóak a gazdasági növekedést illetően. Nemcsak a gazdasági összteljesítményt határozzák meg, hanem annak megoszlását, illetve elosztását is. Sematikusan a következőképpen összegezhető ez (t jelöli a 0. időpontot, t+1 pedig a következő időpontbeli állapotot):

Gazdasági intézmények_t $\rightleftarrows$ **Gazdasági teljesítmény_t;
erőforrások elosztása_{t+1}**

A gazdasági intézmények, ahogyan fentebb említettem, endogénnek tekintendők. Ezek a társadalom kollektív választásának leképezései gazdasági tapasztalataik alapján. Nyilvánvaló azonban, hogy a társadalom egyénei, egyes csoportjai más-más intézményeket tartanak kívánatosnak. Általában érdekkonfliktus jellemzi az intézmények létrehozása előtti időszakot. Fontos kérdés, hogy mely csoportok preferenciái határozzák meg a jövőbeli institutionális környezetet. Megkerülhetetlenül válik ebben a vonatkozásban a politikai hatalom tárgyköre, itt kapcsolódik össze az új intézményi közgazdaságtan a politikai gazdaságtan diszciplínájával. Nyilvánvalóan fontos kérdés a szóban forgó lehetőségek hatékonysága, a döntőbíró szerepét viszont a politikai hatalom játssza. Ez adja a keretrendszer második építőkövét:

Politikai hatalom_t $\rightleftarrows$ **Gazdasági intézmények_t**

Ezt követően viszont felvetődik a kérdés, hogy miért nem tudnak megegyezni a társadalmi csoportok, és olyan intézményi struktúrát létrehozni, amely maximalizálja a gazdasági összterméket. Ezután a politikai hatalomnak már csak abban lenne szerepe, hogy a torta szeleteit elossza a csoportok között. Miért vezet mégis a gazdasági hatékonyság csökkenéséhez a politikai hatalom túlsúlya? Itt úgynevezett elkötelezettségi problémák jelentkeznek. Azok az egyének, akik a politikai hatalmat gyakorolják, nem tehetik meg, hogy ne az őket támogató csoportok érdekeit támogassák maradéktalanul. Ez elválaszthatatlanná teszi a hatékonyság és a disztribúció problémáját, nem adhatnak olyan mértékű kompenzációt, transzfereket a kárt szenvedő csoportoknak, amelyek ellentételezik az elosztási és hatékonysági különbségeket.

A politikai hatalom a társadalom szintén endogén tényezője. Megkülönböztethető azonban két komponense, ez a kettő összetevő pedig a *de jure* és a *de facto* hatalom. Az első értelmezhető intézményi hatalomként. Gyakorlatilag ez határozza meg a kormányzási formát, a demokráciát, annak különböző megjelenéseit, a diktatúrát, autokráciát, a politikai szféra jogait és kötelezettségeit. Ez újabb összetevőjét adja a keretrendszernek:

Politikai intézmények_t $\rightleftarrows$ **De jure politikai hatalom_t**

Említést kell tenni a *de facto* politikai hatalomról is. Olyan társadalmi csoportok, amelyek nem rendelkeznek az alkotmány, a törvények által biztosított hatalommal, szintén bírnak politikai hatalommal. Forradalmak, lázadások, puccsok sora bizonyítja a történelemben, hogy éltek is csoportok ezzel a törvény által nem biztosított lehetőséggel. A *de facto* hatalomnak két forrása van. Először is az együttműködési képességtől függ, hogy kollektív akció keretében el tudják-e érni céljaikat, úgy, hogy az egyéni érdekeket a közösségi alá rendelik. Másodszer pedig az általuk birtokolt gazdasági erőforrások, javak mennyiségétől és minőségétől is erősen függ a hatalom érvényesítésének sikeressége. A második forrásra összpontosít a tudomány, sematikusan kifejezve a kapcsolatot:

Az erőforrások elosztása_t $\rightleftarrows$ **De facto politikai hatalom_t**

A keretrendszer két statikus változója a politikai intézmények és az erőforrások elosztása (fizikai és szellemi erőforrást is beleértve). Ez a két tényező jellemzően

lassan változik, viszont közvetlenül és közvetve egyaránt befolyásolja a gazdasági intézményeket és a gazdasági teljesítményt. Közvetlen módon hatnak ezekre, hiszen nehéz létrehozni, illetve fenntartani olyan intézményeket, amelyek a tulajdonjogokat, lehetőségeket széleskörűen biztosítják a társadalom egészének, miközben a politikai hatalom csak egy társadalmi csoport kezében összpontosul. A közvetett hatás az említett csatornákon keresztül érvényesül: a politikai intézmények determinálják a *de jure* politikai hatalmat, amely kulcsszerepet játszik a gazdasági intézmények kiválasztásában. Ebben az intézmények egyfajta hierarchiájára is utal az elmélet, ahol a politikai intézmények befolyásolják az egyensúlyi gazdasági intézményeket, amelyek a gazdasági teljesítmény meghatározói.

Hosszú távon a *de facto* politikai hatalom birtokosai nyomást gyakorolnak a *de jure* politikai hatalomra. Annak ellenére, hogy a *de jure* politikai hatalom birtokosai olyan intézkedéseket próbálnak hozni, amelyek a hatalmuk fenntartását célozzák, nem kerülhetik meg az egyre több erőforrással rendelkező csoport döntéshozatalba való bevonását. Ez a keretrendszer utolsó alkotóeleme:

Politikai hatalom $\rightleftharpoons$ **Politikai intézmények_{t+1}**

Két változó önmagában meghatározza a rendszer összes többi változóját. Míg a politikai intézmények meghatározzák a *de jure* hatalom megosztását, addig az erőforrások kiinduló eloszlása befolyásolja a kezdeti időpontban meglévő *de facto* politikai hatalmat. A politikai hatalomnak ez a két forrása meghatározó szerepet tölt be a gazdasági intézmények megválasztásában és a politikai intézmények evolúciójában. Bár a gazdasági intézményeknek van döntő hatása a gazdasági teljesítményre, a növekedésre és a $t+1$ időpontban tapasztalható erőforrás disztribúcióra, mégis endogén tényezők tekinthetők, amelyeket a kezdeti politikai intézmények és a kezdeti erőforrás eloszlás határoznak meg. Két fontos forrása van annak, hogy a rendszer időben nagyfokú tartósságot mutat. Egyrészt a politikai intézmények nem változnak gyorsan és megváltoztatásukhoz a politikai hatalom nagyfokú átrendeződése szükséges. Másrészt, ha egy társadalmi csoport relatíve sokkal gazdagabb, erősebb a többihez képest, akkor ez erősíti a *de facto* politikai hatalmát, ami lehetővé teszi, hogy az érdekeinek megfelelő intézményrendszert hozzon létre. Ez reprodukálja a kezdeti jóléti diszparitásokat a jövőben is. Mindazonáltal a rendszer magában hordozza a változás lehetőségét is, a műszaki fejlődés, a nemzetközi környezet változásai, gazdasági sokkok megváltoztatják az egyensúlyt a (*de facto*) politikai hatalomban, ez jelentős változásokat okoz az intézményrendszerben és a gazdasági teljesítményben.

1.2. Demokrácia és a gazdasági növekedés

A demokrácia és a gazdasági növekedés viszonyát több nézőpontból is lehet vizsgálni, lényeges, hogy egyáltalán található-e kapcsolat a kettő között. A kiindulópont az, hogy van kapcsolat a kettő között, méghozzá az institucionalisták véleménye szerint pozitív jellegű ez a kapcsolat, tehát a demokráciákban gyorsabb a gazdasági fejlődés.¹ Általában empirikus úton, statisztikai és ökonometriai módszerekkel igazolják

¹ Főleg napjainkban erőteljesek azok a hangok, amelyek nem látják bizonyítottnak ezt az összefüggést, leginkább a távol-keleten robbanásszerű gazdasági növekedést produkáló országokat felhozva ellenpéldaként. Azért veszem mégis mértékadónak ezt az összefüggést, mert egyrészt hosszútávú empirikus vizsgálatok eredménye, másrészt az EU a felvétel kritériumaként nevezte meg a demokratikus berendezkedés meglétét az aspiráns országok számára a koppenhágai kritériumok megfogalmazásakor.

ezt az eredményt, mások csak az elméleti, logikai összefüggések bemutatására koncentrálnak. [5]

Egy 2007. évi tanulmány arra az eredményre jutott, hogy a demokratikus átmenet egy ország egy főre jutó GDP adatában éves átlagos szinten 0,83-1,08 százalékpontos növekedést eredményez. [12, p. 23] A vizsgálatokat 138 országból álló mintán végezték el, több becslési és számítási módszert is alkalmazva a vizsgálatok során, az 1960 és 2000 közötti adatokat felhasználva. Azért választották ezt az időszakot, mert ekkorra a volt gyarmatbirodalmak szétestek, szétesőben voltak, így nagyobb számú országgal dolgozhattak, bár a minta száma saját bevallásuk szerint is túlzottan kicsi, hogy teljesen megbízható eredményekről beszélhessünk. PERSSON és TABELLINI rámutat, hogy még nagyobb hatással van a gazdasági teljesítményre, hogyha a demokráciából az autokráciába való átmenetet vesszük görcső alá. A kisebb elemszámú mintán 1975 volt az autokratikus átmenet átlagos éve, eredményképpen pedig azt kapták, hogy egy országban az egy főre jutó GDP növekedését évi 1,8 százalékponttal lassítja az ilyen jellegű rendszerváltás, korrigálva demográfiai trendekkel. Az eredmények azt jelentik, hogy jelentős hatással van a gazdasági teljesítményre az államberendezkedés. Hosszabb időtávra is kiszámolták a demokrácia hatását a növekedésre. Az 1850 és 2000 közötti időintervallumban azonban szembe kell nézni azzal, hogy a minta elemszáma óhatatlanul kisebb lesz, valamint a statisztikai nyilvántartás sem volt olyan megbízható a korábbi időszakban például a számítógépes adatbázisok hiánya miatt. Az eredmények ebben az esetben azt mutatták, hogy a demokráciának majd kétszer akkora hatása van a növekedésre, mint a rövidebb időtáv alatt. Ebből arra lehet következtetni, hogy a stabil, állandó demokrácia erőteljesebb növekedési hatást fejt ki, mint az egyszerűen vett demokratikus átmenet. [11, p. 8]

A demokrácia kialakulásnak módja sem mindegy azonban. Kijelenthető, hogy a demokratikus átmenet előtti liberalizáció, gazdasági nyitás nagyobb növekedési hatást eredményez, mint a fordított sorrendben megvalósított reform. Ez azzal magyarázható, hogy a gazdaságilag nem nyitott, nem piacokonform intézményrendszerrel, szabályozással rendelkező országok esetében nagy veszélyt jelentenek a populista politikák és az újraelosztási viták által gerjesztett feszültségek, míg liberalizált gazdasági rendszerű fiatal demokráciákban nagyobb hangsúlyt kap a gazdasági hatékonyság [11, p. 6].

Vizsgálható, hogy az elnöki típusú, vagy a parlamentáris demokrácia bizonyul-e jobbnak, illetve, hogy a többségi vagy arányos választási rendszer eredményez-e olyan rendszert, amelyben a gazdasági növekedés nagyobb. Statisztikai számítások szerint prezidenciális demokráciákban 1,5 százalékponttal [11, p. 7] nagyobb gazdasági növekedés volt megfigyelhető, mint a parlamentáris demokráciákban. A választási rendszereknek önmagukban véve nincs hatása a gazdasági teljesítményre. A demokrácia fentebb említett két fajtájával kombinálva viszont már jelentős hatás mutatható ki, ezt azonban a kormányzati kiadások nagyságára gyakorolják. Egy prezidenciális és többségi választási rendszerű demokrácia éves átlagos szinten 2 százalékponttal csökkenti a kormányzati kiadásokat a GDP arányában kifejezve egy parlamentáris és arányos választási rendszerhez viszonyítva [10, p. 4].

Az institucionalisták elméleteit felhasználva tehát azt szerettem volna bizonyítani, hogy az intézmények meghatározó szerepet játszanak a gazdasági teljesítményben. Ezt követően olyan, empirikus vizsgálatokon alapuló eredményeket mutattam be, amelyek a demokrácia és a gazdasági teljesítmény közötti pozitív kapcsolatot bizonyítják. A nyugat-balkáni térség elemzéséhez ezeket vettem elméleti alapul. Mindezeknek természetesen sok cáfolata is megtalálható a szakirodalomban, ennek az áttekintése azonban szétfeszítené a tanulmány terjedelmi és tartalmi kereteit.

2. A STABILIZÁCIÓS ÉS TÁRSULÁSI FOLYAMAT FŐBB JELLEMZŐI

Az 1990-es évek végén dolgozták ki a stabilizációs és társulási folyamatot (SAP - Stabilization and Association Process). A folyamat elindulásától kezdve az Európai Unió játszik kiemelkedő szerepet a Nyugat-Balkán stabilizálásában, ehhez a legmegfelelőbb eszköznek az EU tagság perspektívájának felajánlását látta a közösség. Az integrációs folyamatot az Európai Tanács csúcsertekezletein meghozott politikai állásfoglalások, deklarációk erősítették meg. Időrendi sorrendben a következő csúcstalálkozók bírnak kiemelt jelentőséggel:

- Feirai csúcstalálkozó (2000. június 19-20.)
- Zágrábi csúcstalálkozó (2000. november 24.)
- Thesszalóniki csúcstalálkozó (2003. június 21.)

Ezek közül az időrendi sorrendben harmadik csúcstalálkozón fogadták el az úgynevezett thesszalóniki napirendet (Thesszalóniki Agenda), ez a dokumentum kiemelt jelentőséggel bír az integrációt illetően. A dokumentum kiemelt területekként kezeli a következőket [15]:

- További konszolidáció, stabilitás támogatása és demokratikus fejlődés.
- A Nyugat-Balkán integrációja a kibővített Stabilizációs és Társulási folyamat keretein belül.
- Szervezett bűnözés elleni harc.
- Gazdasági fejlődés támogatása.
- Hosszú távú megbékélés és regionális kooperáció.

A stabilizációs és társulási folyamatnak három fő irányvonala van [7]. Egyrészt stabilizációs és társulási szerződések megkötésével teszik szorosabbá a Nyugat-Balkán országaival a kapcsolatokat, amelyek a tagság előszobájaként értelmezhetőek. Másodsor az EU kereskedelempolitikai preferenciák nyújtásával és autonóm kereskedelempolitikai intézkedésekkel ösztönzi a két térség közti kereskedelmet. Harmadszor az EU pénzügyi segítséget is nyújt az országoknak a CARDS (Community Assistance for Reconstruction Development and Stabilization) és az azt felváltó IPA (Instrument for Pre-accession Assistance) programokon keresztül. A szerződéses viszonyok és az országok státuszának alakulását az 1. táblázat érzékelteti.

1. táblázat

Stabilizációs és társulási szerződések aláírása és hatályba lépése

Ország	Státusz	Szerződés aláírása	Hatályba lépés	EU tagfelvételi kérelem beadása
Horvátország	tagjelölt	2001. október 19.	2005. február 1.	2003. február 21.
Macedónia		2001. április 9.	2004. április 1.	2004. március 22.
Albánia	potenciális tagjelölt	2006. június	2009. április 1.	2009. április 28.
Montenegró		2007. október 15.	2010. május 1.	2008. december 15.
Bosznia-Hercegovina		2008. június 16.	nem lépett hatályba	nem adta be.
Szerbia		2008. április 29.		
Koszovó*		nem írták alá.	-	nem adta be.

* Az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1244/99. számú határozata értelmében.

Forrás: Saját szerkesztés az Európai Bizottság hivatalos lapja alapján

Ez a folyamat hasonlóságokat mutat a közép- és kelet-európai országok és az EU közötti kapcsolatrendszer alakulásával, amely a politikai rendszerváltás után volt jellemző. Ott is társulási szerződéseket kötött az EU az érintett országokkal, amiket európai megállapodásoknak neveznek. Abban a folyamatban is alkalmazták az aszimmetrikus preferenciákat a társulási szerződéssel rendelkező országok javára. A pénzügyi és technikai segítségnyújtás pedig a PHARE (Pologne/Hongrie: Assistance pour la Restructuration Economique) programmal valósult meg, amely később az ISPA és a SAPARD programmal egészült ki. [6, p. 229.] Érvényesült a regionális blokk szemlélet is, mert jobbra közép- és kelet-európai országok integrációjáról szólt a csatlakozási folyamat (Ciprus és Málta kivételével). Szintén fontos, gazdaságélénkítő szerepet játszott az országok egymás közti kereskedelmének a liberalizálása (CEFTA – Central European Free Trade Agreement – Közép-európai Szabadkereskedelmi Egyezmény).

A múltbéli bővítések is szerepelt a kitűzött célok között a jogharmonizáció, a demokratikus értékek bensővé tétele valamint a megfelelő intézményrendszer kialakítása, az infrastrukturális rendszerek fejlesztése stb.

Különbségként említhető, hogy a balkáni integrációban sokkal nagyobb szerepet kap a stabilizáció és az intézményépítés, a demokratikus átalakulás igénye. Ez abból fakadhat, hogy nemcsak egy más gazdasági berendezkedés, hanem egy közelmúltbeli háború is mélyítette a fejlettségbeli szakadékot az unió és a térség között. Ráadásul az önálló nemzetállami létet is sok állam csak az elmúlt években tapasztalhatta meg. Ez sem teljesen új elem azonban. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy például Magyarországnak az EU-csatlakozás előtt szintén rendeznie kellett esetleges vitás kérdéseit a szomszédaival. Ennek a pótlólagos kritériumnak úgynevezett alapszerződések megkötésével tett eleget Magyarország az 1990-es évtizedben, amelyeket majdnem minden szomszédos országgal megkötött. [16] Az alapszerződések burkoltan arra szolgáltak, hogy a szomszéd államok revizionista félelmeit megszüntessék, ezzel szolgálva a térség békéjét és stabilitását. Emellett a kisebbségek jogainak védelme is fontos szerepet kapott, betartásuk ebből a szempontból nem minden esetben eredményes. Az etnikumok jogainak, helyzetének rendezése a stabilizációs és társulási folyamatban is hangsúlyos.

Megjegyzendő, hogy az európai megállapodásokban nem szerepelt konkrétan az európai uniós csatlakozás perspektívája az azt aláíró országok előtt, míg itt 2000 óta újra és újra deklarált célként szerepel ez az említett okok miatt. Kezdetben a közép- és kelet-európai országokat fejlettségük és integrációérettségük alapján két nagyobb csoportba lehetett sorolni, itt azonban igen nagy különbségek tapasztalhatók az aspiránsok között, ezért nagyobb súllyal szerepel a megítélésükben az egyéni teljesítmény. [3, p. 4] Míg a keleti bővülést végre lehetett hajtani két, egymáshoz időben nem túl távoli lépésben (Bulgária és Románia csatlakozását a keleti bővítéshez sorolva), addig a jelenleg szóban forgó bővítés minden valószínűség szerint csak több és időben távol eső lépésekben valósítható meg, ha a racionalitás és szigorú monitoring elvét nem múlja felül az instabilitástól való félelem. Szintén párhuzam, hogy a keleti bővítés feltétele is intézményi reform volt az EU oldaláról, amelyet a Nizzai Szerződés hatályba lépése szentesített, a mostani bővítéshez pedig elengedhetetlennek tűnt a Lisszaboni Szerződés elfogadása.

A korábbi, főleg a keleti bővítéssel összehasonlítva az állapítható meg, hogy a stabilizációs és társulási folyamatban sokkal nagyobb szerepet kap a demokratizálás és a politikai stabilitás megteremtése, mint korábban. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy az EU tudatában van annak: más megközelítést igényel a régió, de az eddig bevált keretrendszerben nem hajtottak végre radikális változtatást.

3. A DEMOKRÁCIA FEJŐDÉSE ÉS A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS KÖZÖTTI KAPCSOLAT A NYUGAT-BALKÁNON

Az első részben bemutattam, hogy az új institucionalisták szerint a demokrácia és a gazdasági teljesítmény között pozitív kapcsolat áll fenn. Ebben a részben a demokrácia fejlődésével és annak a gazdasági teljesítményre gyakorolt hatásaival foglalkozom. A Freedom House elnevezésű szervezet által publikált demokráciaindex alakulását és a térség GDP dinamikáját vetem össze korrelációs koefficiensek számításával. Ezzel a módszerrel a forrástranszfer és a gazdasági növekedés trendjeit is elemzem, majd összehasonlítom a kapott eredményeket.

3.1. A demokratizálódás és a gazdasági növekedés

A Freedom House elnevezésű szervezet egyik kiemelt tevékenysége, hogy vizsgálja az egyes országokban a demokratikus értékek elfogadottságát és szerepét. Az úgynevezett demokráciaindex (democracy score) kifejezetten az átmeneti demokráciák jellemző mérőszáma, értékét a Nyugat-Balkán államaira is évente kiszámolják, publikálják. Kiszámítása során hat összetevő alakulását veszik figyelembe, ezek a következők [17]:

- a választási rendszer működése;
- a civil társadalom fejlettsége, politikai döntésformáló ereje;
- a független média;
- kormányzati teljesítmény (központi és helyi szinten egyaránt);
- jogállamiság megléte, a bíróságok függetlensége;
- korrupció.

2. táblázat

A demokráciaindex alakulása a Nyugat-Balkán országában (2000–2009)

Demokráciaindex	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Albánia	4,75	4,42	4,25	4,17	4,13	4,04	3,79	3,82	3,82	3,82
Bosznia-Hercegovina	5,42	5,17	4,83	4,54	4,29	4,18	4,07	4,04	4,11	4,18
Horvátország	4,46	3,54	3,54	3,79	3,83	3,75	3,71	3,75	3,64	3,71
Koszovó	5,67	5,04	4,00	3,88	5,50	5,32	5,36	5,36	5,21	5,11
Macedónia	3,83	4,04	4,46	4,29	4,00	3,89	3,82	3,82	3,86	3,86
Montenegró	5,67	5,04	4,00	3,88	3,83	3,79	3,89	3,93	3,79	3,79
Szerbia	5,67	5,04	4,00	3,88	3,83	3,75	3,71	3,68	3,79	3,79

Forrás: Saját szerkesztés a Freedom House adatai alapján [18].

A demokráciaindex értékének alakulását mutatja a 2. táblázat a Nyugat-Balkán országában 2000 és 2009 között. Bár Montenegró és Koszovó is csak 2004 után jött létre, 2004-től már külön számítják ezekre az országokra is a demokráciaindexet. Figyelembe véve, hogy az index csökkenő értéke fejezi ki a jól működő demokrácia felé való közeledést, minden balkáni ország javuló tendenciát mutat. Az időszak végén viszont a legtöbb országnál megtört ez a demokratizálódási folyamat, Montenegró ellenpéldaként szolgálhat, mert ott az index alakulása szempontjából kedvezőtlen 2006 és 2007 után újra kedvező irányzatok érvényesültek.

A Freedom House által számolt demokráciaindex ismeretében lehetővé válik annak a vizsgálata, hogy milyen kapcsolat áll fenn a demokratizálódási folyamatok és a gazdasági teljesítmény között. Mikért arról korábban már szó volt, az intézményi közgazdaságtan képviselőinek empirikus adatokon nyugvó vizsgálatai pozitív kapcsolatot mutattak ki a kettő között. A vizsgálatot a Nyugat-Balkán országaira külön-külön, valamint a régió egészére is elkészítettem. A régió gazdasági teljesítményének mérőszámát az Eurostat adatbázisa alapján állítottam elő, összesített GDP-t képezve (a régió országai éves GDP adatainak összeadásával). Ez felvet bizonyos statisztikai problémákat, ennek ellenére nagyságrendileg megfelelő eredményt kapunk a módszerrel. Azért tartottam fontosnak egy összesített GDP előállítását, mert így összehasonlíthatom az európai uniós forrástranszfer és a gazdasági növekedés együttmozgását a demokráciaindex és a gazdasági növekedés együttmozgásával. Mivel azonban a Freedom House a Nyugat-Balkánra nem készít külön értékelést, ezért magam állítottam elő a demokráciaindexet a térségre. Ehhez az egyes évek indexeinek egyszerű számtani átlagát használtam, nem vettem figyelembe sem az ország területét, sem lakosságát, sem gazdasági potenciálját. Azért választottam ezt a módszert, mert véleményem szerint ezek az indexértékek olyan minőségi kategóriát mérnek, amelynél nem hordoz magában többlet-magyarázóerőt a bonyolultabb módon, súlyozással előállított indexszám (3. táblázat).¹

3. táblázat

A GDP és a demokrácia index együttmozgását kifejező korrelációs koefficiens a Nyugat-Balkán országában (2000–2009)

Ország	A GDP és demokráciaindex közötti korrelációs koefficiens	
	az IMF adatai alapján	az Eurostat alapján
Albánia	-0,8887	-0,9260
Bosznia	-0,8199	-0,8985
Horvátország	-0,3053	-0,3263
Macedónia	-0,5468	-0,5407
Montenegró	-0,2599	-0,5933
Szerbia	-0,6806	-0,0975
Koszovó	-	0,1603

Forrás: Saját szerkesztés a Freedom House, az IMF és az Eurostat adatai alapján.

A korrelációs koefficiens értékét illetően előre kell bocsátani, hogy a demokráciaindex és a gazdasági növekedés estén akkor beszélhetünk pozitív kapcsolatról, ha a koefficiens értéke negatív, mert amíg a gazdasági növekedés esetén a pozitív elmozdulás a kedvező, addig a demokrácia indexnél a negatív. Mindez a támogatások

¹ A népességgel való súlyozás talán indokolt lehetne, de kiugrónak minősülő értékkel mindössze Koszovó rendelkezik. Ezáltal a jelenleginél csekélyebb hatása lenne az összindex alakulására, ha lakosságszám alapján történe a súlyozás, ezzel pedig a később olvasható eredményben csak még inkább a demokrácia javára billentené a mérleg nyelvét, amennyiben a gazdasági növekedésre esetlegesen gyakorolt hatást vesszük szemügyre.

összege és a gazdaság növekedése között már nem igaz, ott a pozitív kapcsolatot a pozitív előjelű érték, a negatív kapcsolatot a negatív előjelű érték fejezi ki. A GDP értéke folyó árfolyamon, millió euróban értendő, mert nem lenne indokolt összevetni támogatási értékeket és indexértékeket a gazdasági növekedési ütemmel, ami csak az előző évihez viszonyított százalékos elmozdulást fejezi ki. Minden esetben csak adott két adatsor közötti kapcsolat modellezésére használtam fel a korreláció vizsgálatát, ezért azokat olyan módon lehet értelmezni, hogy milyen mértékben tapasztalható az adott két változó együttmozgása, nem pedig úgy, hogy milyen mértékben van befolyással a gazdasági növekedésre az egyik vagy másik változó, mivel ehhez a klasszikus értelemben vett korrelációanalízishez egyszerre igen sok változó együttes vizsgálata szükséges.

Az országok korrelációs koefficienseinek táblázatában külön oszlopban tüntettem fel a koefficienseket aszerint, hogy az IMF vagy az Eurostat adatai alapján számoltam. Azért tartottam fontosnak a megkülönböztetést, mert az IMF egészen 2009-ig szolgáltat adatokat a bruttó hazai termékre vonatkozóan (saját becsléseire támaszkodva 2007 után), míg az Eurostatnál csak 2007-ig érhető el minden országra teljes adatsor. Így az IMF adatok alapján számolt korrelációs koefficiens 2 évvel nagyobb időszakot ölel fel, ezáltal megbízhatóbb képet ad. Montenegró és Szerbia kivételével nem tér el jelentősen a két adatsor. E két országnál viszont nehezzé teszi az adatgyűjtést az, hogy nemrég történt a szétválásuk. Koszovó (amelynek GDP-jéről az IMF nem szolgál adatokkal) az egyetlen ország, ahol negatív kapcsolat áll fenn a demokrácia és a gazdasági teljesítmény között. A legerősebb összefüggés Albániában van, ahol azt lehet mondani, hogy a két érték szinte teljesen együtt mozog. A leggyengébb pozitív kapcsolat az IMF adatai alapján Montenegróban, az Eurostat adatai alapján Szerbiában van a demokráciaindex alakulása és a gazdasági teljesítmény között.

A 4. táblázat azokat az eredményeket tartalmazza, amelyeket a Nyugat-Balkánnak nyújtott forrástranszfer és a gazdasági növekedés, valamint az összesített balkáni demokráciaindex és a gazdasági növekedés együttmozgásának feltárásaként kaptam. Miképpen már kiemeltem, csak úgy értelmezhetőek a kapott eredmények, mint az adott két változó együttmozgásának kifejezői, ily módon szemléltetve a kapcsolatot a demokrácia és a gazdasági teljesítmény, valamint a támogatások összege és a gazdasági teljesítmény között.

4. táblázat
A demokráciaindex és az uniós forrástranszferek hatása
a gazdasági növekedésre a Nyugat-Balkánon

Év	Nyugat-Balkán átlagos demokráciaindex	Nyugat-Balkán összesített GDP [M EUR]	Támogatás [M EUR]
2000	5,07	63 564,78	1045,7
2001	4,61	56 082,28	926,9
2002	4,15	63 013,07	756,4
2003	4,06	67 303,50	634,8
2004	4,20	74 786,85	679,9
2005	4,10	80 857,96	662,7
2006	4,05	89 988,93	668,8
2007	4,06	103 391,09	661,06

Forrás: Saját szerkesztés az Eurostat és a Freedom House adatai alapján.

5. táblázat
A korrelációs koefficiens

	Korrelációs koefficiens
GDP és demokráciaindex	-0,565419
GDP és támogatás	-0,607633

Forrás: Saját szerkesztés az Eurostat és a Freedom House adatai alapján.

A kapott eredmények tartalma egyértelmű. A demokratizálódás és a gazdasági teljesítmény között a kapcsolat pozitív és erősnek mondható, tehát egyértelműen jótékony hatással van a demokratizálódás a gazdasági teljesítményre. Az viszont, hogy 2000 és 2007 között folyamatosan csökkent a támogatási összegek nagysága, nem vetette vissza a gazdasági növekedést. A negatív korreláció a támogatások és a gazdasági növekedés között leginkább abból fakad, hogy a CARDS rendszerben a támogatási összegek folyamatos csökkentése mellett döntöttek az időszakra nézve. A táblázatokat szemlélve azt a következtetést (bizonytalansággal küzdve bár) vonhatjuk le, hogy a főleg a demokratizálódással összefüggésbe hozható intézményfejlesztési támogatások előtérbe helyezése pozitív lépés volt az IPA kidolgozásakor, mert ez a demokráciaindexekben bekövetkező pozitív elmozdulást célozhatja meg, ezáltal megteremtve a gazdasági növekedés és a reálkonvergencia alapjait.

ÖSSZEFOGLALÁS, KÖVETKEZTETÉSEK

A Nyugat-Balkán integrációja a következő évtized egyik meghatározó problémája lehet az Európai Unió életében. Nehéz és hosszadalmas feladatnak ígérkezik a volt Jugoszlávia utódállamainak és Albániának a felzárkóztatása gazdasági, intézményi és kulturális szempontból egyaránt. Tanulmányom célja ennek a kérdéssel, bizonytalansággal teli problémakörnek egy sajátos megközelítésből történő, az intézményi közgazdaságtan eredményeire támaszkodó tárgyalása volt.

Kiindulópontként az intézményi közgazdaságtan tudományos eredményeit mutattam be. Mindezt azért tettem, mert a közgazdaságtan e területe kiemelten fontos szerepet tulajdonít a társadalmi rendszer minőségét és a gazdasági teljesítményt nagymértékben befolyásoló intézményrendszernek. Ez pedig jobbra csak hosszú távon, mélyreható társadalmi reformok következtében változtatható meg. Ilyen problémával szembesül az EU is a Nyugat-Balkánon, ahol teljesen más intézményrendszerrel, társadalmi értékekkel és vallási háttérrel rendelkező államok várnak a csatlakozásra, miközben az etnikai feszültségek is jelentősek. E cél elérése kölcsönösen nagy áldozatokat követel a felektől. A Balkán vonatkozásában az a következtetés vonható le, hogy a jól működő intézményrendszer kiépítése elsődleges célként kezelendő, mert így teremthető meg a biztos alap a térség gazdasági és társadalmi felzárkóztatására.

A bővítés keretrendszere a korábbi bővítési gyakorlattal összevetve nem ment át radikális változtatásokon, de új elemekkel gazdagodott. Ennek egyik oka lehet, hogy a régmúlt és a közelmúlt történelmét tekintve is különbözik a régió fejlődéspályája a nyugat-, illetve a közép- és kelet-európaiaktól egyaránt. Másrészt a tapasztalatok bővülése és az átveendő közösségi vívmányok nagyobb terjedelme is okát jelentheti a

várhatóan elhúzódó bővítésnek. Véleményem szerint szerencsésebb lenne, ha az előbbi szempontrendszer gyakorolna nagyobb hatást a folyamatokra, de az, hogy lényeges különbség nem tapasztalható a keretrendszerben arra utal, hogy inkább a második jelenség az oka új elemek megjelenésének.

Paradox módon az egyre bővülő *acquis communautaire*-hez való igazodás feladatával az idő előrehaladásával egyre fejletlenebb országok szembesülnek. Ez önmagában azt vetíti előre, hogy a csatlakozni kívánók egyre hosszadalmasabb csatlakozási procedúrára számíthatnak. A demokrácia index és a gazdasági növekedés közti pozitív kapcsolat viszont arra mutat rá, hogy az EU által elvárt jogharmonizáció és az EU által vezényelt intézményépítés számokban is kifejezhető pozitív haszonnal jár a Nyugat-Balkán államai számára. Ez jobban motiválhatja a folyamatban résztvevő feleket a még szükséges lépések, reformok meghozatalára.

Nem lehet eredményes a stabilitási és társulási folyamat, ha a Nyugat-Balkánon csak úgy tekintenek az Európai Unióra, mint anyagi támogatóra. Számukra is elsőszámú érdek a megfelelő intézményrendszer kialakítása, mert a kiszámolt korrelációs koefficiensek szerint sokkal inkább a demokratizálódási folyamatok iránya játszik meghatározó szerepet a gazdasági felzárkózásban, mint az EU által nyújtott támogatások összege. Éppen ezért tartom megalapozott lépésnek az intézményfejlesztés koncentráltabb megcélzását a térségnek nyújtott támogatások meghatározásánál, ezzel a demokratikus intézményrendszer minden bizonnyal gyorsabban lesz kiépíthető a csatlakozni kívánó országokban. Ez pedig a mélyen gyökerező etnikai ellentétek kezelésében is jótékony hatást fejthet ki a jövőben, amellettt hogy a koppenhágai kritériumoknak is eleget tehetnek a csatlakozásra váró országok a Nyugat-Balkánon.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] ACEMOGLU, D., JOHNSON, S., ROBINSON, J., YARED, P. (2005): From Education to Democracy. National Bureau of Economic Research (NBER), Cambridge.
- [2] ACEMOGLU, D., JOHNSON, S., ROBINSON, J. (2004): Institutions as the Fundamental Cause of Long Run Growth. (NBER), Cambridge.
- [3] BECHEV, D. (2006): Carrots, sticks and norms: the EU and regional cooperation in Southeast Europe. http://www.sant.ox.ac.uk/esc/esc-lectures/carrots_sticks.pdf (Letöltés ideje: 2010. március 2.)
- [4] CASELLI, F., GENNAIOLI, N. (2007): Economics and Politics of Alternative Institutional Reforms. NBER, Cambridge.
- [5] GEDEON PÉTER (2008): Gazdasági fejlődés és politikai demokrácia. Politikatudományi Szemle XVIII/1. 26-42. o.
- [6] LOSONCZ MIKLÓS (2009): Az Európai Unió Rómától Budapestig. Tri-Mester, Tatabánya.
- [7] NÉMETH CSABA: Az Európai Unió Koszovóban. http://www.glossaiuridica.hu/gio901/nem/gio901_nem_nemeth_csaba.pdf (Letöltés ideje: 2010. március 3.)
- [8] NORTH, D. C. (1990): Institutions, Institutional Change, and Economic Performance. Cambridge University Press, 2–22. o., New York.
- [9] NORTH, D. C., THOMAS R. P. (1973): The Rise of the Western World: A New Economic History. Cambridge University Press, Cambridge.
- [10] PERSSON, T., TABELLINI, G. (2004): Constitutional Rules and Fiscal Policy Outcomes. American Economic Review 94, 25–45. o. http://people.su.se/~tapers/papers/aer_aug03_final.pdf (Letöltés ideje: 2010. július 5.)

- [11] PERSSON, T., TABELLINI, G. (2006): Democracy and Development: The Devil in the Details. NBER, Cambridge.
- [12] PERSSON, T., TABELLINI, G. (2007): The Growth Effect of Democracy: Is it Heterogenous and how can it be Estimated? National Bureau of Economic Research (NBER), Cambridge
- [13] PÓK ATTILA (2007): A Balkán mint stratégiai térség Magyarország számára. MTA Társadalomkutató Központ <http://www.mta.hu/fileadmin/2009/strategia/Balkan.pdf> (Letöltés ideje: 2010. január 26.)
- [14] WILLIAMSON, O. E. (1985): The Economic Institutions of Capitalism. The Free Press, New York.
- [15] The Thessaloniki agenda for the Western Balkans. http://ec.europa.eu/enlargement/enlargement_process/accession_process/how_does_a_country_join_the_eu/sap/thessaloniki_agenda_en.htm (Letöltés ideje: 2010. március 10.)
- [16] http://www.playhold.com/www.ckke.hu/index_10406033.php (Letöltés ideje: 2010. április 25.)
- [17] Methodology. <http://www.freedomhouse.hu/images/nit2009/methodology.pdf> (Letöltés ideje: 2010. szeptember 7.)
- [18] Nations in Transit 2009. <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=485> (Letöltés ideje: 2010. március 30.)

Egyéb források

<http://ec.europa.eu/enlargement>

http://europa.eu/index_hu.htm

<http://www.europarl.europa.eu/>

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>

<http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=1>

<http://www.imf.org/external/data.htm>

<http://www.nber.org>